

Noget om forkortelser

Indledning

Da jeg blev ansat i Forsvaret, fik jeg en stor udfordring i at forstå et væld af forkortelser. Alt havde sin forkortelse, og det var et sandt helvede at finde ud af, hvad en skrivelse indeholdt. Jeg troede i min naivitet, at der kun fandtes simple og let forståelige forkortelser som DSB (Det Sinker Bare), men verden var og er – i særdeleshed med inførelsen af informationsteknologi – anderledes.

Jeg var altså blevet lidt forberedt på forkortelsernes vigtighed, inden jeg begyndte på at samle mønter. Her kom mit kendskab til forkortelser til stor nytte, idet omskriften på mønterne som regel består af en lang række forkortelser som f.eks. på 3 Skilling Lybsk 1641 (Hede 176A - Sieg 170.2 - Fig. 1), hvor der læses: 'CHRISTI 4 D G D N V G Q R', hvilket 'selvfølgelig' er en kort form af 'CHRISTIANUS 4 DEI GRATIA DANLÆ NORVEGLÆ VANDALORUM GOTHORUM QUE REX'.

Og hele denne smøre er der jo ikke plads til på den lille mønt. Oversættelsen af indskriften lyder: 'Christian 4. af guds nåde Danmarks, Norges, Vandalernes og Gothernes konge'. Det afsluttende latinske ord 'QUE' står for en sammenbinding af emner i en liste og er således også en form for forkortelse. Som vist i oversættelsen bruger vi på nutidsdansk en kommasætning og et afsluttende 'og' ved opremsning af en liste af emner. Det latinske ord 'QUE' har, som en af sine betydninger, den samme funktion og er således en erstatning for 'og' mellem de enkelte emner (her lande og folkeslag) i listen.

Være bliver det på en anden 3 Skilling Lybsk fra 1642 (Hede 4A - Sieg 163 - Fig. 2), hvor der læses: 'FRID D G A E EP BR E VE' og fortsættelse på bagsiden 'C H H N D S H S D C O E D 1642'.

Med lidt hjælp fra en Speciedaler (Hede 1 - Sieg 167 - Fig. 3), hvor der står 'FRIDERICUS D G ARCH & EPISC BREM & VERDEN' og videre 'C HALB HÆ NOR D SLE HOLS STO DIT C O E D' finder vi ud af, at der står noget i retning af 'FRIDERICUS DEI GRATIA ARCHEPISC BREMEN ET VERDEN COADJUTUR HALBERSTADT HÆRES NORVEGLÆ DUX SLESVIG HOLSTEN STORMARN DITMARSKEN COMTE OLDENBURG ET DELMENHORST'.

Af Anders Hærck

Figur 1

Figur 2

Figur 3

Figur 4

Tegnet ‘*Ⓔ*’ er en såkaldt ligatur dannet ved sammenskrivning af bogstaverne ‘ET’. Ser vi på tegnet på mønten (Figur 4) er sammenskrivningen af de to bogstaver rimelig tydelig.

I Schous oversigt er ‘*Ⓔ*’-tegnet, som kendes i forkortelsessammenhæng (Capelli), angivet, og som det vil fremgå af behandlingen nedenfor, er denne brug af tegnet/ligaturen ‘*Ⓔ*’ ikke urimelig. Oversættelsen af titlerne er som følger: HÆRES = arving, DUX = hertug og COMTE = greve.

Figur 5

Det lille tegn ‘*Ⓔ*’ er jo nogenlunde almindelig kendt som det lille ord ‘og’. Mindre kendt er det i egenskaben ‘E’ midt i et ord (se nedenfor). Jeg tror ikke alle, som har fået nævnt 3 Skilling Lybsk i hånden har forstået den næsten uendelige række af ét-bogstav forkortelser.

‘ET’-ligaturen

Inden vi går til tal-forkortelserne, som sådan set blot er et specialtilfælde af forkortelser med særlige tegn, vil vi se på en hyppigt anvendt forkortelse. Det blev lige nævnt, at ‘*Ⓔ*’ er forkortelse for ordet ‘og’. Her må vi lige standse op et øjeblik, da denne tolkning ikke er helt rigtig – det er kun rigtigt på dansk i den normale sammenhæng.

I nedennævnte ‘anden henvisning’ til latinske forkortelser (Cappelli) fremgår det, at tegnet ‘*Ⓔ*’ kan bruges i flere sammenhænge (Afsnit 3.7 hos Cappelli), hvoraf én af dem er erstatning af bogstaverne ‘ET’. Denne erstatning harmonerer fint med, at ‘*Ⓔ*’ i virkeligheden er en vi-

dereudvikling af ligaturen, som ses i Figur 4, og da der ikke er tvivl om, at tegnet på mønten skal opfattes som et sammenskrevet 'ET', må vi se på, hvordan møntteksten skal fortolkes. På latin repræsenterer det lille ord 'ET' det samme som 'og' på dansk, og da forkortelsen af de to bogstaver 'ET' er lovlig som selvstændigt ord (dette er ikke normalt for disse latinske to-bogstav forkortelser), er tegnet 'e' i nutiden blevet anerkendt som symbol for det ord, som på dansk repræsenteres af 'og'. En anden erstatning af 'e' er blot et 'E' (se igen Cappelli afsnit 3.7). Dette forekommer mærkeligt, da der jo så ikke er tale om forkortelse. Det er i denne form vi skal fortolke ordet 'ARCH^eEPISC' på speciedaleren.

Til bekræftelse af dette kan det nævnes, at stavemåden 'ARCHEEPISC' (note 1) er dokumenteret i anden sammenhæng ved afbildning af Johann-Philippus (Figur. 5), som jeg i øvrigt ikke kender noget til. På afbildningens tekst ser det ud som om, de to 'E'-er ikke er helt ens. Det første 'E' er skrevet som et 'I' med den til 'E'-et hørende vandrette streg midt på 'I'-ets stamme. Ligaturen på speciedaleren nævnt ovenfor skal måske indikere noget sådant. I denne forbindelse kan det nævnes, at en variant af Bremen – Verden 3 Skilling Lybsk, som har portræt inden for perleringen, i indskriften har 'ARCHIEP' (se Figur.6).

Det må yderligere konstateres, at hvis ligaturen for 'ET' på speciedaleren opfattes som et selvstændigt ord, bliver der skabt overensstemmelse mellem forkortelserne på den først nævnte Bremen-Verden 3 Skilling Lybsk 1642 (Figur 2) og den nævnte speciedaler, idet vi på denne 3 Skilling Lybsk ser 'E'-forkortelser på de steder, hvor der på speciedaleren er brugt ligaturen for 'ET'. Der bliver så et sprogligt problem idet oversættelsen kommer til at lyde 'ÆRKE OG BISKOP', hvor vi normalt bare skriver 'ærkebiskop'.

Vi kender også forstavelen 'ærke-' i andre sammenhænge bl.a. fra ærke-englen Gabriel. Oprindeligt har forstavelse 'ærke-' måske været et selvstændigt ord for 'DEN HØJESTE', og oversættelsen af møntteksten skal måske fortolkes som 'DEN HØJESTE OG BISKOP'.

'ET'-ligaturen i anden sammenhæng på nogle norske mønter

På norsk speciemønt fra Christian IV er det hovedregelen, at 'ET'-ligaturen optræder i forsidens indskrift (Figur 7). Ligaturen her må have samme funktion som omtalt under

Figur 6

Figur 7

Figur 8

Figur 9

‘QUE’ ovenfor – altså et sammenbindende ‘og’ for opremsningen af lande og folkeslag. Som nævnt er det hovedregelen, at denne ‘ET’-ligatur er til stede, men den er fraværende på de første speciedalere (se Figur 8). På de mindre mønter (brøkdeler af speciedaler) er ligaturen mig bekendt altid til stede (jfr. Schou).

Den sjældne og ældste type speciedaler med ‘Den vilde løve’ (Thesen - Nr. 27A) har mig bekendt aldrig ligaturen på forsiden. Mønter med den ‘almindelige løve’ (Thesen - Nr. 27B) findes imidlertid både med og uden ligatur på forsiden. Mønter med valsprog ‘REGNA FIRMAT PIETAS’ er altid med ligatur, og dette gælder specielt også for de tidlige stempler, som først er anvendt uden valsproget, men som senere har fået valsproget tilføjet (Thesen - Nr. 28B).

Ud fra dette kan det konkluderes, at det virkelig er på de ældste mønter, at ligaturen savnes. Denne markante betydning af fravær/tilstedeværelse af ligaturen bør efter min mening afspejles i en katalogisering af de norske Christian IV speciedalere. Gunnar Thesens Nr. 27B bør opsplittes, så Nr. 27B kun omfatter mønter uden ligatur, og en ny Nr. 27C indeholder så den mere sjældne form med ligatur, men altså stadig med den almindelige løve og uden valsprog.

Forkortelser med små tal

Nu kommer vi så til det egentlige formål med denne lille artikel. I min store artikel om Christian IV’s navnetræk (Harck) er der et afsnit om ‘Det lille 9-tal’. Jeg beskriver flere eksempler, der klart viser, at det lille 9-tal er en forkortelse for ‘US’ i slutningen af et ord f.eks. ‘CHRISTIAN9’ (Fig. 9) i stedet for ‘CHRISTIANUS’.

På daværende tidspunkt, var min erkendelse på det forkortelsesmæssige endnu mangelfuld (hvilket den sikkert stadig er), og jeg skrev, at grunden til forkortelsen med det lille 9-tal

er uklar. I dag har jeg med venners hjælp fået to litteraturhenvisninger, der beskriver denne forkortelse af 'US' med et 9-tal.

Den første henvisning (Kongsdal Jensen) fik jeg fra Michael K. Jacobsen i Sorø. Her skrives:

'Karakteristisk for tekster fra middelalderen er de mange forkortelser. Man brugte pergament til at skrive på, og det var dyrt; desuden tog det tid at prente teksterne. For at spare både tid og penge, gjorde man derfor udstrakt brug af forkortelser for ofte brugte ord og orddele. Et af de mest brugte tegn var tegnet 9, der stod for endelsen US'.

Der er således ikke noget mærkeligt i, at denne forkortelse dukker op på mønter, hvor pladsen klart er begrænset.

Den anden henvisning (Adriano Cappelli) fik jeg af Kasper G. Andersson i Roskilde. Her skrives (Afsnit 3.2 og 3.3 på side 14-15):

'The second symbol, which bears a strong resemblance to the arabic numeral 9, and sometimes, especially in Gothic hands, to the inverted letter C, is one of the oldest abbreviation symbols. It is to be found in the examples collected by Valerius Probus, and in the Tironian notes, always with the meaning of 'con' or 'cum'. It was very popular in the Middle Ages, and many words beginning with this symbol have been collected in the Lexicon under the letter 'C'. This is one of the few symbols that is invariably written on the same line as the other letters, never above or below. Frequently it stands alone, but is also used in conjunction with abbreviation signs or superscript letters.'

og videre:

'The third symbol can resemble the preceding one, but often it has instead the form of an outsize comma. Whatever the form, it almost always can be recognized by its distinctive position, since with only rare exceptions it is written above the line and at the end of a word. Generally it stands for the ending '-us'; but it can also be used for 'os', '-is', or simply 's'.

Det fremgår her, at der på mønterne nok er lidt sammenblanding af to symboler, som ligner hinanden meget. I eksemplerne med det tredje symbol, som er vist hos Cappelli, er dette klart et 9-tal og ikke et komma. I eksemplerne er det imidlertid til forskel fra det andet symbol altid hævet op til et superscript, hvilket også er fremhævet i beskrivelsen. På mønterne er det lille 9-tal imidlertid placeret som et almindeligt tegn på niveau med bogstaverne og er således af type identisk med det andet symbol fra citatet. Nu må det siges, at det på mønterne vil være vanskeligt at lave et superscript, hvorfor det med positionen måske ikke skal tillægges større vægt.

Figur 10

Figur 11

De to henvisninger giver alt i alt et klart billede af, at et 9-tal er brugt som forkortelse for endelsen 'US' – oprindeligt fra latin og senere vidt udbredt i Frankrig. På mønter er jeg opmærksom på følgende anvendelser af det lille 9-tal som forkortelse for endelsen 'US'.

1. CHRISTIAN9 (Eks. Christin 4 - Hede 17 - Sieg 140 - Fig. 9)
2. DUCAT9 (Eks. Christian 4 - Hede 153B - Sieg 189.2 - Fig. 10)
3. FRIDERIC9 (Eks. Frederik 3 - Hede 125 - Sieg 5 - Fig. 11)
4. DOMIN9 (Eks. Frederik 3 - Hede 129 - Sieg 1 - Fig.12)

Ud over det lille 9-tal har jeg kun kendskab til én yderligere talforkortelse på danske mønter. Det drejer sig om et 3-tal, og denne forkortelse er langt mere sjælden end det ovenfor nævnte 9-tal. På enkelte Christian 5. mønter (Hede 3 - Sieg 118 - Fig. 13 og varianter samt Hede 65 - Sieg 62 - Fig. 14) ser vi i forbindelse med kongens titler et lille 'q', hvortil der er knyttet et lille 3-tal. Dette minder sådan set meget om forholdet med det lille 9-tal. Hos Capelli er denne forkortelse nævnt i afsnit 4.22 på side 20, og som det kunne forventes, er der tale om en forkortelse for 'que'. Det lille 3-tal erstatter bogstaverne 'UE'. Jeg har kun kendskab til denne erstatning af 'UE' med et lille 3-tal på de nævnte mønter.

Diskussion

Det er oplagt, at der i mønternes indskrift er behov for forkortelser, og det mest almindelige er, at man starter med ordets begyndelse og så blot stopper et sted. Som vi har set, er det særdeles hyppigt med blot et enkelt bogstav for hvert ord. Dette kræver unægtelig noget viden om, hvad der skal stå på mønten, og her er det selvsagt en stor hjælp med eventuelle våbenskjolde.

Figur 12

Figur 13

Figur 14

De beskrevne forkortelser med specialtegn er straks mere subtile og er for en ikke sagkyndig en ret stor udfordring. Jeg håber, at mine studieresultater vil være til glæde for nogle møntsamlere, selvom det er ret sjældent forekommende med disse forkortelser med specialtegn. Jeg vil godt afslutningsvis komme med nogle tanker omkring talforkortelsernes optræden på mønterne.

I det af mig kendte materiale optræder det lille 9-tal i tre klart adskilte møntgrupper og må således være 'opfundet' mindst tre gange i den danske mønthistorie. Første gang det optræder er i 1608 og 1611, hvor forekomsten i 1608 er besynderlig, idet mønten er så nært beslægtet med ungersk gylden 1611 (se Harck 2005). Her i denne første møntgruppe er der kun tale om, at det lille 9-tal optræder på nogle enkelte guld-mønter, og alle tre typer findes uden 9-tals-forkortelsen. Det ligner således et forsøg, som ikke har vakt glæde hos kongen, hvorfor 9-tals-forkortelsen meget hurtigt forsvinder.

Noget ganske tilsvarende gør sig gældende for Glückstadt-dukaten fra 1646 med DUCAT9 (Schou nr. 6 - Fig. 10). Her kan det meget vel tænkes, at der decideret er tale om en prøvemønt, idet forsidestempelen er det samme, som også er anvendt til nogle hebræerdukater 1645 (Schou nr 8) og 1646 (Schou nr. 4). Dette forsidestempel afviger markant fra de øvrige forsidestempeler til hebræer-dukaterne og er måske i virkeligheden kasseret til anvendelse på disse hebræer-dukater, men man har anvendt det til en prøvemønt med DUCAT9 (se note 2). Det kan således ikke udelukkes, at mønten med DUCAT9 er fremstillet som en prøvemønt, der ikke er blevet accepteret. Yderligere dukater fra 1646 (Schou nr. 5) er så lavet med forbillede i Simon Timpfs dukater fra 1640 og 1642, idet både forside og bagside her har stor lighed Simon Timpfs mønter – specielt er forkortelsen med det lille 9-tal ikke anvendt.

De to første introduktioner af det lille 9-tal, som altså er under Christian IV, ser ikke ud til at have haft succes. Anderledes ser det ud med den tredje introduktion. Meget markant er det, at samtlige Københavnske skillingsmønter (incl. Hvid og Søsling) fra de første år af Frederik III's regeringstid har forkortelse med et lille 9-tal – enten FRIDERIC9 eller DOMIN9. Desuden optræder det lille 9-tal i DOMIN9 også på en dukat og på en kronetype. Da møntmesteren er den samme som i Christian IV's tid (H. Køhler), må denne meget markante indførelse af 9-tals-forkortelsen være forårsaget af en ordre fra øverste sted, og øverste sted er på dette tidspunkt uden tvivl chefen for møntvæsenet – Corfitz Ulfeldt.

Vi har set, at forkortelsen med det lille 9-tal havde stor udbredelse i Frankrig (jf. Kongsdal Jensen), og da Corfitz Ulfeldt vides at have sværmet særdeles meget for det franske, giver dette god mening, og det er yderligere påfaldende, at 9-tals forkortelsen forsvinder ret hurtigt efter Corfitz Ulfeldts fald i 1651.

I 1653 ser vi det sidste stempel med det lille 9-tal. Dette er brugt til en sjælden 2 Skilling (Hede 130A - Sieg 16.1), som på grund af det lille 9-tal må anses for at være den tidligste fra 1653. Ud over dette er der genbrug af gamle stempler til en (prøve)dukat 1653 (Hede 9 - Sieg 110) og nogle Én-Skillinge i 1655 (Hede 131 - Sieg 8.2 og 8.3 - Schou 77 og 82). Den tredje introduktion af det lille 9-tal kan altså med stor sandsynlighed tilskrives Corfitz Ulfeldt, og den meget påfaldende indførelse straks efter tronskiftet taler måske om, at Christian IV har nægtet, at lade svigersønnen Ulfeldt indføre det lille 9-tal. De tidligere forsøg, der dog med garanti ikke kan henføres til Ulfeldt, er jo, som vi har set, blevet afvist meget hurtigt. Noget tyder altså på, at Christian IV ikke har brudt sig om denne forkortelse.

Med hensyn til den meget sparsomme optræden af 3-tals-forkortelsen under Christian V kan dette måske også have forbindelse til det franske. Christian V sværmede efter sin

Note 1. I datamaterialet, som ligger bag den viste figur, er stavemåden med det dobbelte 'E' realiseret, idet figuren er fundet ved søgning på ordet 'ARCHEEPISC'.

Note 2. En anden mulighed er, at dette forsidestempel i virkeligheden er fremstillet til mønten med DUCAT9, men efter at være blevet kasseret i denne sammenhæng er forsøgt anvendt til hebræermønter. Der findes som nævnt hebræermønter med dette stempel fra både 1645 og 1646. Ifølge Aagaard er disse mønter slået med samme forsidestempel og to forskellige bagsidestempler. Bagsidestemplet fra 1646 er imidlertid rettet fra 1645, og det er således et spørgsmål, om ikke der er tale om nogle hebræermønter, som blot er fremstillet til internt brug (prøver), nu da man stod med et kasseret forsidestempel fra mønten med DUCAT9.

dannelsesrejse som kronprins en del for det franske og specielt Ludvig XIV. Forekomsterne af 3-tals-forkortelsen er imidlertid to engangs foreteelser i 1673 og 1675, hvorfor en større påvirkning ikke er sket, og det kan således være mere tilfældigt betonet.

Ups

Ja, her ved afslutningen af mine redegørelser for forkortelser, bliver jeg gjort opmærksom på en misforståelse. Som nævnt i indledningen havde jeg altid troet, at jeg havde styr på forkortelsen DSB. Efter en irettesættelse må jeg korrigere dette og pænt skrive, at DSB normalt er forkortelse for 'Danske Stats-Baner'. Nå – skaden er ikke stor, da de to tolkninger af forkortelsen stort set er identiske.

Litteratur

- Cappelli A. (1982): *The elements of abbreviation in medieval paleography*.
University of Kansas
- Harck A. (2005): Variationen i Christian IVs navnetræk og andre lignende variationer. *Numismatisk Rapport* 83.
- Hede H. (1964): *Danmarks og Norges mønter*. Dansk Numismatisk Forening.
- Kongsdal Jensen O. (1996): Den franske ortografi. *Museum Tusulanum*.
- Schou H.H. (1926): *Beskrivelse af danske og norske mønter 1448-1923*. København.
- Sieg (2018): *Siegs Møntkatalog*
- Thesen G. (2015): *Norges mynter i dansketiden*. Oslo Myntgalleri.
- Aagaard S. (1999): Beskrivelse af Christian IV's hebræermønter 1644 -1648.
Numismatisk Rapport 62.

Opfordring til medlemmerne om at opdatere oplysninger vedr. e-mail og mobil-tlf.

I disse tider, hvor bestyrelsen ofte må træffe hurtige beslutninger, er det vigtigt, at vi kan kommunikere tiltag og ændringer til medlemmerne pr. e-mail eller SMS.

Bestyrelsen opfordrer derfor alle, der har en e-mail-adresse, om at sende den til kassereren (vi har en del e-mail-adresser som er udgået!).

Eller, hvis du ikke har en e-mail, send et mobil-telefonnummer, så vi kan kontakte dig via SMS.

Kasserer Henning I. Larsen:

e-mail: kasserer@numismatik.dk – mobil-tlf.: +45 25 33 71 42

Bestyrelsen